

ПРОБЛЕМА ПРИКМЕТНИКА В НАУКОВІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

© Ольга Кочерга, 2002

Порушено низку дискусійних питань, пов'язаних із утворюванням прикметників та семантичною навантагою відповідних елементів словотвору.

The paper deals with moot points concerning the structure of adjectives and meanings attributed to the relevant word-building elements.

Працюючи з великими масивами наукових та технічних термінів, український словникар на кожному кроці змушений шукати відповіді на питання, що на перший погляд видаються елементарними та примітивними. У цьому дописі я хочу привернути увагу термінознавців до низки проблем, пов'язаних із прикметниками. Хоч як це дивно, їх далеко не завжди можна знайти у загальномовних словниках; дуже рідко їх подають окремими гніздами словники термінологічні, що містять численні словосполучення, де важливим складником є прикметник.

1. Як утворити прикметника? Розгляньмо насамперед найпростіший випадок, коли прикметника утворено від іменника за допомогою найпоширеніших та найпродуктивніших суфіксів *-н-* та *-ов-* (*-ев-*). Питання, котрому з них треба надати перевагу, коли можливі дві форми, досі є дискусійним. Порівняймо ситуацію з похідниками від слів *мережа* та *лавина*. Прикметника, пов'язаного із надзвичайно актуальним терміном *мережа*, не містить жоден загальномовний словник. На підставі аналізу термінологічних словників, що містять відповідні прикметники у складі терміносполучення, можна зробити попередній висновок, що слово *мережний* переважає у сполученнях, пов'язаних з енергетикою, тоді як *мережевий* здебільшого фігурує в комп'ютерній термінології. До слова *лавина* в СУМі наведено два прикметники – *лавинний* та *лавинний* (другий з посиланням на перший, як синонім), проте в жодному термінологічному словнику я не знайшла українських відповідників англійських терміносполучення типу *avalanche discharge* (рос. *лавинный разряд*), *avalanche transistor* (рос. *лавинный транзистор*). Із менш поширеними словами ситуація ще гірша – відповідних прикметників нема ні в загальномовних, ні в термінологічних словниках. Це стосується не лише прикметників, утворених від відносно нових (*інтернет*) чи вузькофахових (*мартингал*, *мінімакс*) термінів, а й від давно відомих і поширених слів (наприклад, назв осей прямокутної системи координат, відомих з курсу середньої школи – *абсциса*, *ордината*, *апліката*). Деякі форми можна відкинути з огляду на милозвучність – *інтернетний*, *мінімаксний*, *абсцисний*, *ординатний*, *аплікатний* звучать дещо гірше, ніж *інтернетовий*, *мінімаксовий*, *абсцисовий*, *ординатовий*, *аплікатовий*, бо сполучення *тн* та *(к)сн* важче вимовляти. Проте такий відсів очевидний далеко не завжди, зокрема, *мартингалний* та *мартингаловий* мені видаються цілком рівноцінними формами. Одразу зазначу, що милозвучність – дуже суб'єктивний критерій, можливі цілком відмінні оцінки. Подекуди можна почути, що слова із суфіксом *-ов-* (*-ев-*) є полонізмами (варіант – галицизмами). Таку аргументацію я вважаю цілковито безпідставною – невже ми запозичили в поляків навіть такі слова, як *лісовий*, *причілковий*, *калиновий*, *малиновий*, *ялиновий* тощо? Словникареві, що хоче подати такі терміни у фаховому словнику, доводиться виробляти окремий підхід для кожного випадку. У окремих прикметникових гніздах варто наводити всі наявні форми, бажано із вказівкою щодо сполучності. У гаслах,

де наведено терміносполуки, треба або давати найпоширенішу форму (якщо вона є), або наводити всі. Зокрема, відповідники вищезгаданих англійських сполук *avalanche discharge* та *avalanche transistor* треба, на мою думку, подавати у вигляді *лавинний (лавинний) розряд* та *лавинний (лавинний) транзистор*.

Утворювання (та вживання) прикметників із суфіксами *-н-* та *-ов-* (*-ев-*) є найменш складною проблемою, бо здебільшого не спричиняє семантичної плутанини. Набагато складніші питання постають, коли йдеться про утворювання прикметників за допомогою суфіксів, що несуть змістову навантагу.

Правильне вживання прикметників, що передають активну здатність (призначення чи властивість) та пасивну здатність (придатність) до певної дії дає змогу вирізнити тонкі семантичні відтінки термінів і таким чином робити виклад максимально прозорим та лаконічним. Отже, *йонізовний, фільтровний, гальмовний, узагальнений, злічений, обертний, знімний* (такий, що його можна *йонізувати, (про)фільтрувати, (за)гальмувати, узагальнити, (з)лічити, обертати, знімати/мінати*) – пасивна здатність, ознака об'єкта, що його можна піддавати певній дії; *йонізувальний, фільтрувальний, гальмувальний, узагальнювальний, лічильний, обертальний* (призначений *йонізувати, (про)фільтрувати, (за)гальмувати, узагальнювати, лічити, обертати*) – активна здатність, ознака об'єкта, здатного (і призначеного) виконувати дію; нарешті, *йонізівний, фільтрівний, гальмівний* (здатний *йонізувати, фільтрувати, гальмувати*, проте не обов'язково це робить) – властивість об'єкта, здатного здійснювати дію за своєю природою, проте не призначеного виконувати її. Наприклад, *йонізовним* може бути середовище чи речовина, ознака *йонізувальний* стосується переважно пристроїв, а *йонізівним* є проміння чи інший чинник, здатний (за певних умов) спричинити *йонізацію*. В цьому пункті ми обмежимося наведеними прикладами; ці питання детально розглядав В.Моргунюк (див., зокрема, матеріали попередніх термінологічних конференцій, що відбулися у Львові).

Досі ми розглядали прикметники, що їх побудовано за словотворчими моделями, притаманними українській мові. Чимало питань постає, коли йдеться про прикметники, що їх скальковано чи запозичено з інших мов (здебільшого російської та англійської), прямо чи за посередництвом іншої мови (мовою посередником переважно є російська). Українська мова запозичує основу слова та оточує її своїми афіксами. Російська мова запозичує слова цілком, додаючи дещо своє. Термінознавці давно зазначали, що механічно перенесені за її посередництвом чужомовні елементи словотвору в українських термінах практично ніколи не несуть змістової навантаги, проте спричиняють численні ускладнення. Спроби механічно усунути їх не завжди виправдані, подекуди постає ще більша плутанина. Як приклад розгляньмо англійські суфікси *-al*, *-ic*, *-ize*, та *-ar* що в наших термінах набирають, відповідно, вигляду *-аль-* (*-яль-*), *-ич-* (*-іч-*), *-из-* (*-із-*) та *-ар-* (*-яр-*).

а) Суфікс *-аль-* видається цілком зайвим у словах *аксіальний, експоненціальний, парціальний, біноміальний* та багатьох інших. Слова *аксійний, експоненційний, парційний, біномний* тощо коротші та милозвучніші, семантику збережено. Проте не треба забувати, що в англійській мові суфікс *-al* фігурує також як елемент словотвору іменників, що їх ми часто запозичуємо цілком. Тому, запроваджуючи прикметник *функційний* (від *функція*), не треба забувати, що від слова *функціонал* походить *функціональний*; так само повинні співіснувати *диференційний* (від *диференціювання*) та *диференціальний/диференціальний* (від *диференціал/диференціал*), *потенційний* (від *потенція*, тобто здатність, змога) та *потенціальний/потенціальний* (від *потенціал/потенціал*), *орбітовий* (від *орбіта*) та *орбітальний* (від *орбіталь*), *фак-торний* (від *фактор*) та *факторіальний/факторіальний* (від *факторіал/факторіал*).

б) Подібним чином можна в дуже багатьох словах вилучити суфікс *-ич-* (*-іч-*), проте не можна забувати, що є *гармонійний* (від *гармонія*) та *гармонічний* (від *гармоніка*), *аксіомний* (від *аксіома*) та *аксіоматичний* (від *аксіоматика*), *асимптотний* (від *асимптота*) та *асимптотичний* (від *асимптотика*), *вулканний* (від *вулкан*) та *вулканічний* (від *вулканізм*) тощо. Поряд із *двоциліндровий*, *багатопара-метровий*, *n-періодний* маємо *циліндричний* (про форму), *параметричний* (від *пара-метрика*), *періодичний* (від *періодичність*). Нарешті, є *металевий*, *кристаловий* (про виріб тощо) та *металічний*, *кристалічний* (про структуру, властивість тощо). Інколи цього суфікса варто зберегти заради милозвучності (*релятивістичний* тощо).

в) Суфікс *-из-* (*-із-*) переходить до дієприкметників із дієслів та віддієслівних іменників і дуже часто є зайвим (*стандарт(из)увальний*, *кристал(із)увальний*, *гермет(из)увальний* тощо). Однак він теж може бути семантично важливим – адже *йонувати* означає вводити йони, а не спричиняти утворення їх (*йонізувати*), а *вулканізація* – термін, пов'язаний з технологією вироблення гуми, а не з *вулканічною активністю*.

г) Відмова від механічного вживання суфікса *-ар-* (*-яр-*) дає нам змогу диференціювати значення термінів. В астрономії та геофізиці термін *планетний* пов'язують із одною чи кількома окремими планетами (*планетний клімат*, *міжпланетне сполучення* тощо), тоді як *планетарний* – з системами планет (звідси, до речі, походять *планетарна модель атома* та *планетарний редуктор*). Подібним чином слово *молекульний* можна пов'язати з одною чи кількома молекулами (*двомолекульна взаємодія*, *міжмолекульний зв'язок*), тоді як *молекулярний* залишити для загальних термінів, що стосуються великих ансамблів молекул (*молекулярна динаміка* тощо).

2. Заторкнімо коротко низку прикметників, що їхня відсутність у науковому обігу є чистим непорозумінням. Брак словників з українською мовою як вихідною і колосальне кількісне переважання російсько-українських словників над будь-якими іншомовно-українськими призводять до того, що ніде не фігурують дуже потрібні українські слова, зокрема прикметники, які не мають однослівних російських відповідників. Ця проблема набагато ширша і потребує окремого розгляду, тут я хочу лише нагадати про дві великі групи втрачених прикметників.

а) Такими є похідники від слів *напруга*, *тиск*, *густина* тощо, що їхні російські відповідники непридатні до утворення прикметників, зокрема складних. Замість утворити від цих слів складні прикметники із формантами, наприклад, високо- та низько-, маємо семантично недолугий прикметник *високовольтовий/високовольтний* замість природного *високонапруговий*, мусимо вживати багатослівні та незручні терміносполуки *типу камера високого тиску* замість *високотискова камера*, вдаватися до кострубятих комбінацій на кшталт з *великою/малою густиною* замість вжити цілком нормально утворені слова *велико-* та *малогустильний*. Заповнити цю прогалину дуже легко, треба лише пам'ятати, що це можливо.

б) Через відмінність моделей ступенювання прикметників у російській та українській мовах, ми майже забули про існування прикметників *найбільший*, *найменший*, *найслабший*, *найтривкіший* тощо. Ми не маємо *найвищих* керівних органів та навчальних закладів – лише вищі. Найкумедніше, що навіть реклама, попри завдання якнайбільше нас зацікавити пропонованим товаром, пропонує нам все краще, хоча природним чином постає питання – а де *найкраще*?

3. Я не буду торкатися тут наболілої проблеми правопису. Проте не можу не привернути увагу до одного вкрай суперечливого місця, що прямо стосується розгляданого питання про прикметники і спрочиняє численні непорозуміння. Йдеться про прикметники, що походять від прізвищ.

Згідно з чинним правописом, прикметники, утворені від власних особових назв за допомогою суфіксів **-ів, -їв, -ин**, треба писати з великої літери, якщо вони означають належність чогось даній особі, а утворені за допомогою суфіксів **-івськ- (-ївськ-), -інськ- (-їнськ-)** – з малої. У Проекті найновішої редакції правопису (далі – Проект) формулювання цього пункту дещо відмінне, проте суть його така сама. Під "належністю даній особі" напевне треба розуміти також авторство, бо серед прикладів фігурують *Грінченків словник, Тичинине (Франкове) слово, Шевченкові (Лесині) вірші*. Все було би зрозуміло, якби не примітки, що з малої літери треба писати прикметники "що входять до складу стійких фразеологічних сполук або наукових термінів" (у чинному правописі) та "якщо вони входять до складу стійких словосполучень" (у Проекті). Далі бачимо низку прикладів (майже однакових в обох текстах), що цілком суперечать змістові основного тексту. Проаналізуймо два приклади, що є типовими для решти наведених "стійких сполук" термінологічного типу. *Архімедова спіраль* – це крива, що її названо іменем першого дослідника її властивостей Архімеда. Інша назва – *спіраль Архімеда*. *Піфагорова теорема* – це теорема, що її сформулював та довів Піфагор. Інша назва – *теорема Піфагора*. Збагнути, чим ці сполуки відрізняються від *Грінченкового словника (словника Грінченка)* чи *Шевченкових віршів (віршів Шевченка)*, неможливо. Може, *Грінченків словник* є менш усталеною сполукою, ніж *Піфагорова теорема*? Як тоді знайти критерій "стійкості" словосполучень? Чи не варто дотримуватися правила, відомого цілому світові, і писати прикметники, що походять від прізвищ, з великої літери? Можна розв'язати цю проблему трохи складнішим, проте несуперечливим шляхом: вилучити зазначену примітку та дотримуватися правила, наведеного в основному тексті, можливо, зазначивши авторство окремо, щоб не було непорозумінь. Тоді, зокрема, можна було би навести лад із сполуками, пов'язаними з безпосереднім авторством наукових відкриттів чи технічних винаходів (*Рентгенове проміння, Кулонів потенціал* тощо) та такими, що стосуються дальшого розвитку науки, узагальнення понять, тобто їхніми авторами вже не є науковці, чиї імена увічнено у засадничому терміні (*рентгенівська апаратура, кулонівське розсіювання* тощо). Так само можна було б усунути двозначність правила щодо наведених у чинному правописі та Проекті словосполук, що, попри суфікс, явно вказують на авторство (*Франковські сонети, шевченківський стиль*), надавши їм прозорішої присвійної форми (*Франкові сонети, Шевченків стиль*). Тоді написання таких сполук з малої літери одразу свідчило би про те, що це сонети у стилі Франка (але не Франкові) чи стиль, подібний до Шевченкового (але не Шевченків).

Пропоновані міркування є великою мірою дискусійними. Наведені висновки та оцінки можуть видаватися суб'єктивними. Головна мета цього допису – порушити питання, зініціювати фахове обговорення, що дасть змогу знайти компроміс між різними поглядами, усунути суперечності, поступово виробити єдиний узгоджений підхід до розглядуваної проблеми і, отже, зробити ще один крок до унормування нашої наукової та технічної термінології.